

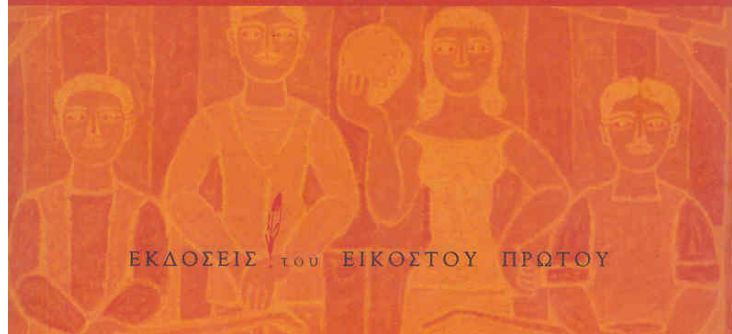
Κώστας Βλησίδης

«Όψεις του Ρεμπέτικου»

Κώστας Βλησίδης

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ
ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ

Η ΠΡΟΜΕΤΑΞΕΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

ΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ

Από τον Φαλτάιτς στη Σπανούδη

Ο λαϊκός πολιτισμός, με μουσικοποιητικά ιδιώματα όπως ο αμανές και το ρεμπέτικο, γίνεται αντικείμενο καταγραφής και αξιολόγησης αρκετά χρόνια πριν από την έλευση του Μεταξικού Καθεστώτος. Η «ανατολίτικη» εκδοχή της λαϊκής αστικής μουσικής και η θέση της στον εθνικό πολιτισμικό κορμό, απασχολεί τους λόγιους κύκλους και τους διαμορφωτές του κοινού αισθήματος, σποραδικά μεν από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα (με αιχμή του αντιανατολικού δόρατος τον Ζαχαρία Παπαντωνίου,⁴), συστηματικότερα όμως από την αρχή της δεκαετίας του 1930.

Η κρίσιμη αυτή δεκαετία ξεκινά με καλούς οiwονούς για το ρεμπέτικο της εποχής. Τον Φεβρουάριο του 1929 ο δημοσιογράφος και λόγιος Κώστας Φαλτάιτς⁵ επιχειρεί να στρέψει την τρέχουσα προσοχή στα ρεμπέτικα τραγούδια της ανώνυμης δημιουργίας. Παρά την αναγωγή της εκτέλεσής τους αποκλειστικά σε υποκοινωνικούς χώρους, υπογραμμίζει την «ειλικρίνεια και αυθορμητισμό που εκπλήσσει και γοητεύει» σε αυτά τα πραγματικά «αριστουργήματα» που γράφτηκαν υπό τους ήχους του μπαγλαμά. Από τον επόμενο χρόνο συναντάμε κείμενα στον τύπο που καταγράφουν την επιτέλεση του ρεμπέτικου, καθώς και την απήχηση που έχει στο κοινό. Είτε περιγράφοντας – κάποτε σκωπτικά – τα καφωδεία και το ρεπερτόριό τους στην περιοχή των Τζιτζιφιών, είτε γράφοντας για ένα «λαϊκό τραγούδι γεμάτο θλίψη, μελαγχολία, παράπονο», δηλαδή την «Κακούργα πεθερά» του Ι. Μοντανάρη, είτε διεξάγοντας κολακευτικό ρεπορτάζ για τον διάσημο ουτίστα Αγάπιο Τομπούλη, τα ανακλαστικά του τύπου φαίνεται να παρακολουθούν κατά πόδας τη δημιουργική πορεία του ρεμπέτικου στις ποικίλες εκφάνσεις της⁶.

Τον Οκτώβριο όμως του 1931 εγκαινιάζεται προσπάθεια στιγματισμού του μουσικοποιητικού αυτού ιδιώματος, εκ μέρους εκπροσώπων του επίσημου πολιτισμού και της εγγραματοσύνης: η επιφανής μουσικοκριτικός Σοφία Σπανούδη δίνει τον τόνο, καθώς επιτίθεται βάνανσα εναντίον των αμανεδοειδών/ρεμπετοειδών, που διαφθείρουν, κατά την πρόσληψή της, τα μουσικά ήθη του ελληνικού λαού. Τραγούδια όπως η «Παξιμαδοκλέφτρα» και η «Κακούργα πεθερά», που «χαμοσέρνουν την τέχνη των ήχων στα βρωμερότερα επίπεδα της σαρκικής μουσικής ρυπαρογραφίας», αξιολογούνται – μεταξύ άλλων- ως το άπαντον του χυδαιότερου ανατολισμού στον οποίο παραδέρνουν τα λαϊκά στρώματα⁷

Τον Δεκέμβριο του επόμενου χρόνου καταγράφεται καταγγελτικά από τον Κώστα Αθάνατο⁸ όχι μόνο η ελευθέρια κυκλοφορία του χασίς αλλά και η μουσικοποιητική του διασάλλιση ανά τας οδούς:

«Αν βγήτε παραπέρα από τα Χαυτεία θα ακούσετε την λαϊκήν μούσαν να το εξυμνεί μεγαλοφωνότατα χωρίς την παραμικρήν τύψιν και προφύλαξιν ανά τα διάφορα ωδικά κέντρα των συνοικιών: Δεν μου λέτε/δεν μου λέτε/το χασίσι που πουλιέται;»

Στη συνέχεια ο συντάκτης επισημαίνει νοστιμολογώντας ότι και η ίδια η λαθρεμπορία χασίς στην κοινή συνείδηση δεν μοιάζει να αφίσταται και τόσο από οιαδήποτε άλλη εμπορική συναλλαγή, όσο δε για την μεγαλοποιημένη εκδοχή της χασισοποτίας,

Έχει δε – έμμετρον πάντοτε – και την σχετική απολογία της η περίπτωσης. Ο λουλάς αιτείται δημόσια επιείκταν ως μέσον τέρψεως αβλαβές, ή μάλλον περίπου ως νόμιμον δικαίωμα αυτοδιαθέσεως: εμείς κι αν το φουμάρουμε/ κανένα δεν πειράζουμε!

Έξι μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1933, στιγματιστική σειρά παίρνει ο αμανές: με αφορμή αίτημα του τουρκικού συνδέσμου «Τούρκοι Εγκρατείς» προς τον Κεμάλ για απαγόρευση των αμανέδων, δημοσιεύεται πρωτοσέλιδο επικριτικό άρθρο στο Έθνος, όπου καλούνται και οι Ελληνικές Αρχές να λάβουν παρόμοια μέτρα. Ο αμανές είναι απαγορευτέος, κατά τον ανώνυμο συντάκτη, διότι αφενός «άγει εις οινοποσίαν και το εξ αυτού μεράκι εις μαχαιρώματα», και αφετέρου «ως μουσική μεταβάλλει την ταβέρνα εις προθάλαμον φυλακής»⁹.

Ένας αζήτητος πρόσφυγας: ο αμανές

Ένα δεύτερο κείμενο θα ακολουθήσει τον επόμενο χρόνο, το οποίο μεταφέροντας την πληροφορία ότι ο Κεμάλ απαγόρευσε τον αμανέ στην Τουρκία,¹⁰ πυροδοτεί σχετική «καμπάνια» εκ μέρους του Παύλου Παλαιολόγου¹¹, που φιλοξενεί στη στήλη του κορυφαίους εκπροσώπους της μουσικής ζωής της εποχής, όπως τους Καλομοίρη, Ψάχο, Σφακιανάκη, Μητρόπουλο, Σπανούδη, για να τοποθετηθούν στο ακανθώδες ζήτημα. Ο Μανώλης Καλομοίρης (9-11-1934) δηλώνει ότι επ' ουδενί δεν κινδυνεύει η Ελλάδα από την ανατολική μουσική (που ενδέχεται και να κατάγεται από την αρχαία ελληνική και βυζαντινή μουσική), και πάντως προτιμά τον αμανέ από τα τανγκό και τα φοξ τροτ¹². Στο ίδιο φύλλο ο κορυφαίος μουσικολόγος Κωνσταντίνος Ψάχος θα ανιχνεύσει αρχαιοελληνική καταγωγή στον αμανέ, και μάλιστα από τα σκόλια.

Την επόμενη μέρα φιλοξενείται παρέμβαση της Σπανούδη, η οποία οξύνει και επαυξάνει τις προηγούμενες επικρίσεις της, κατηγορώντας αφενός τον αμανέ ότι «κατεργάζεται ανενόχλητος και εκ του ασφαλούς την αναπόδραστη διαστροφή του μουσικού ενστίκτου του ελληνικού λαού», και ζητώντας αφεταίρου να εξοστρακιστεί δια παντός από τη χώρα, τόσο αυτός, όσο και «βρωμερά παρακλάδια του». Στις 11-11-1934 θα τοποθετηθεί ο Δημήτρης Μητρόπουλος που, αν και αντιπαθεί τον αμανέ, δεν τον βρίσκει επικίνδυνο για την «μουσική μας πρόοδο», όχι πάντως επικινδυνωδέστερο από

την τζάζ. Στο ίδιο φύλλο, τέλος, ο διευθυντής του Ελληνικού ωδείου Δημήτριος Σφακιανάκης φρονεί ότι δύσκολα ξεριζώνεται μια μουσική τόσο μακραίωνης παράδοσης, ενώ ως μόνο κίνδυνο διαβλέπει τον ενδεχόμενο εθισμό της τρέχουσας ακοής σε «μακρόσυρτους ρυθμούς και μελωδίες»

Η γενική αίσθηση που συναγόταν από την όλη συζήτηση ήταν ότι, με εξαίρεση τη Σπανούδη, οι Υπόλοιποι ερωτηθέντες δεν εξέφρασαν ανάλογη απarέσκεια ή πάντως στιγματιστική βλέψη, προς έκπληξη του Παλαιολόγου, ο οποίος αναδιπλώθηκε και διέκοψε την έρευνα, για να μην διευρύνει «το δίκτυον των συνηγόρων του αμανέ»¹³. Συνήγορος του Παλαιολόγου, πάντως, φαινόταν να προσέρχεται λίγες μέρες μετά ο ανώνυμος «Εξαντρίκ» στην πειραϊκή εφημερίδα Θάρρος (15-11-1934) όταν επιβεβαίωνε με την θρυλούμενη κατάργηση των αμανέδων από τον Κεμάλ, επιφέροντας στη συνέχεια με πικρή ειρωνεία ότι αμανέδες τώρα πια «ακούουν μόνον οι... Έλληνες εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς».

Σε απαξιωτικό πνεύμα θα εκτυλιχθεί και άλλο άρθρο στην ίδια εφημερίδα στις 14-1-1935 («Ο αμανές»), καθώς καταγγέλεται η ανυπαρξία δίσκων ελληνικών δημοτικών τραγουδιών έναντι της συντριπτικής παρουσίας δίσκων με τα «αποτρόπαια ανατολίτικα τραγούδια»: «Απλούστατα, οι βρωμεροί αμανέδες εξορισθέντες από τον τόπον τους ευρήκαν εις την Ελλάδα μία δευτέραν πατρίδα, ενώ η εθνική μουσική των Ελλήνων πηγαίνει περίπατον». Λίγους μήνες μετά καταγράφεται μία ακόμα καταγγελία της απερίγραπτης «αμανεδοκρατίας» που επικρατεί στη χώρα, εντελώς αξιοσημείωτη από την άποψη της αιτιολόγησης του φαινομένου που προβάλλει:

Γιατί κυριαρχεί ο αμανές από την μια άκρη ως την άλλη. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι το φαινόμενο αυτό οφείλεται σε ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους και συγκεκριμένα στο ότι οι κοινωνικοί θεσμοί μας και οι κοινωνικές λειτουργίες δεν πήραν μέχρι τα σήμερα ένα βαθύ προοδευτικό-δημοκρατικό μετασχηματισμό¹⁴

Η χθαμαλή λαϊκή κουλτούρα

Αν όμως το ένα σκέλος του ρεμπέτικου (σμυρνέικο/αμανέδες) γινόταν εν τίνι μέτρω ανεκτό – παρά τις εξαιρέσεις – από σημαίνοντες φορείς του επίσημου πολιτισμού, σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση της τρέχουσας αρθρογραφίας, δεν φαινόταν να συμβαίνει το ίδιο και με το «πειραιώτικο ρεμπέτικο». Αν και τον Μάιο του 1934 συναντάμε μια ημιανώνυμη αναδημοσίευση μεγάλου μέρους του πρωτοποριακού άρθρου του Φαλτάιτς του 1929,¹⁵ η ιλιγγιώδης, όπως φαίνεται, απήχηση που απολαμβάνουν μέρα με τη μέρα οι μπουζουκοπαλαμάδες, υποχρεώνουν στο τέλος του ίδιου μήνα τον πειραϊκό Τύπο – με προεξάρχοντα τον Ν. Γεωργάκαλο – σε υψίφωνη διαμαρτυρία εναντίον των χασικλίδικων τραγουδιών που ακούγονται και που «προπαγανδίζουν» ασύστολα τη χρήση χασίς¹⁶.

Θα ακολουθήσει και δεύτερο ανάλογο άρθρο από τον ίδιο συντάκτη στις αρχές του 1935, με τη διαφορά ότι εδώ επιχειρείται ποιοτικός διαφορισμός στο εσωτερικό του ρεμπέτικου: τα μεν «χασικλίδικα» απορρίπτονται μετ' επιτάσεως («Εμείς δεν μπορούμε να υποφέρουμε μια τέτοια αισχρή προπαγάνδα. Ούτε θέμε ν' ακούμε τα χασικλίδικα αυτά τραγούδια, που μας προξενούν αηδία»), ενώ τα υπόλοιπα «σερέτικα» (με

παραδειγματική αναφορά στους «Λαχανάδες» του Παπάζογλου, που αξιολογείται ως «τραγουδάκι μέγκλα, φίνο, μερακλίδικο για όλα τα γούστα») αξιολογούνται κατά παραχώρηση ευμενέστερα, εφόσον αυτά τουλάχιστον και «ρωμέικα γούστα» ικανοποιούν, και τη χασισική επιτέλεση δεν εκθειάζουν¹⁷. Η καταγγελτική αυτή αρθρογραφία μοιάζει να εντάσσεται στο πλαίσιο μιας μακράς σειράς ρεπορτάζ και δημοσιευμάτων σχετικά με το ζήτημα της τοξικομανίας στην Ελλάδα. Ειδικά οι δημοσιογραφικές αναφορές στο χασίς ανάγονται στις αρχές του 1891, για να γίνουν πολύ περισσότερες τη δεκαετία του 1930, καταγράφοντας μια κατάσταση που, παρά την κοινωνική ανεκτικότητα, είχε ως φαίνεται αγγίζει ένα ακραίο όριο.¹⁸

Παράπλευρη συμβολή στην πολεμική κατά του ρεμπέτικου θα αποτελέσει ρεπορτάζ του Δ. Ευαγγελίδη (Φεβρουάριος 1935) από συνοικιακή κοσμική ταβέρνα, όπου εμφανίζεται ο Αντώνης Νταγκλάς, του οποίου καταχωρίζεται και φωτογραφία. Στο δημοσίευμα ο εμβληματικός φορέας του ανατολίτικου πολιτισμικού λαϊκού μορφώματος εμφανίζεται απόλυτα συμμορφωμένος στο νέο, «σικ» περιβάλλον όπου τώρα πια επιτελεί: έχοντας αποστασιοποιηθεί από οργανολογικά σχήματα ανατολισμού και υποπολιτισμού (αντικαθιστώντας δηλαδή το σαντούρι με το ακορντεόν και το μπαγλαμαδάκι με το μπάντζο) τραγουδά «σπανιόλικες καντσονέτες και γλυκανάλατα ταγκό!».¹⁹

Λίγο αργότερα, τον Μάιο 1935, ένας εκπρόσωπος της λόγιας κουλτούρας που χρονογραφεί, ο ποιητής και αργότερα ακαδημαϊκός Σωτήρης Σκίπης, θα εκφράσει την πικρία του για το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των λαϊκών στρωμάτων αρέσκεται στον «αμανέ ή με κανένα ντερμπεντέρικο τραγούδι της φυλακής που μιλάει για τα σίδερα και για τους λεβέντες ή για τα «Στενά του Χαροκόπου» και που είναι ...για τα σίδερα!»²⁰. Στην πρόσληψη της τρέχουσας αρθρογραφίας όμως, για τα σίδερα δεν είναι μόνο οι «ρεμπέτικες» επιδόσεις αλλά και όσες ελαφρές αποτολμούν να τις μιμηθούν, ενσωματώνοντας χασισική θεματολογία: το τανγκό των Ριτσιάρδη-Σύλβιου με τίτλο «Χασίς» επικρίνεται σφοδρά σε ανώνυμο πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας Εθνος στις 27-5-1936, με τον εύγλωττο τίτλο «Πρεζακισμοί»...

Την επόμενη μέρα, και λίγους μήνες πριν από την έλευση του Μεταξικού καθεστώτος, ο πειραϊκός Τύπος αποκτά και δεύτερη εστία διαμαρτυρίας για τα μουσικά κακώς ακουόμενα. Από τη στήλη όπου χρονογραφεί, ο Πάνος Σπάλας ενίσταται για τη διάχυτη ηχορύπανση που προκαλούν από τη μια οι γοερές κραυγές κάποιου απαγορευμένου στην Τουρκία αμανέ, και απ' την άλλη οι «μάγκικες και αντάμικες αισχρολογίες ελαφρών επιθεωρήσεων»²¹. Είναι άλλωστε η εποχή κατά την οποία κυρίαρχο σουξέ είναι η «Βαρβάρα» του Παναγιώτη Τούντα, γεγονός που δεν περνάει απαρατήρητο και ασχολίαστο από τον καιροφυλακούντα πειραϊκό Τύπο και τον Ν. Γεωργάκαλο. Ο χρονογράφος, στην ανάλυσή του, αφού προσυπογράψει δύσθυμα τη δημοτικότητα του τραγουδιού («παρ' όλη την ασυναρτησία της – ως τραγούδι φυσικά- έχει μπει στις καρδιές όλων»), ειρωνεύεται μορφολογία και περιεχόμενο («αν ο ποιητής της είναι για τα κάρρα, ο συνθέτης της είναι για τα κονσερβατουάρ») και επιχειρεί τέλος να διαλευκάνει το θέλγητρό του, επισημαίνοντας ότι ο συνθέτης πατώντας σε μια «μονότονη μελωδία αλλά πρωτότυπη, δίνει όλη τη γλύκα στη Βαρβάρα. Μια γλύκα βαριά, σερέτικη, που κάνει και τον πιο σκληρόκαρδο να συγκινείται». Η μελωδία «έχει ένα περίεργο σερέτικο σκοπό, που όσο και να θέλουμε να κάνουμε τους λεπτούς φιλοσόφους, δεν μπορούμε να τα καταφέρουμε. Τον ακούμε ευχάριστα, παρ' όλες τις αηδιαστικές γκριμάτσες που κάνουμε!»²²

Στη χρονική αυτή συγκυρία (Ιούλιος 1936) είναι που βλέπει το φως της δημοσιότητας ένα ανώνυμο (Υπογραφή «Ρεπόρτερ»), εκτενές και ενθουσιώδες άρθρο για το ρεμπέτικο της εποχής²³. Ο συντάκτης καταγράφει με ελεύθερο πνεύμα και με λεπτομέρειες την επιτέλεση και δημοτικότητα των τραγουδιών αυτών του λαού («όπως ο καλός κόσμος, έτσι και ο λαός έχει τα τραγούδια του, τη μουσική του»), επικεντρώνοντας ιδίως στους Μοντανάρη, Τούντα, Βαμβακάρη και Σκαρβέλη, καταθέτοντας μια από τις εκτενέστερες και σπανιότερες θετικές συγχρονικές αναπαραστάσεις του ρεμπέτικου. Από την όλη παραγωγή ξεχωρίζει ιδίως τα τραγούδια των Βαμβακάρη και Τούντα («γεμάτα καυμό και μεράκι»), τα οποία θεωρούνται οι «πλέον προσφιλείς σκοποί του λαού, βγαλμένοι από τη ζωή του, τα ντέρτια του και τα μεράκια του». Είναι το μόνο ίσως δημοσίευμα το οποίο προσεγγίζει, κατά την πρόσληψή μας, ευθύβολα το κοινό αισθητήριο του κοινωνικού σώματος που έβρισκε τον εαυτό του σε αυτά τα τραγούδια.

Στο σημείο αυτό, στα πρόθυρα της έλευσης του Μεταξικού καθεστώτος, μπορούμε να σύρουμε μια νοητή γραμμή και να καταγράψουμε δύο ανισοβαρείς τάσεις στα δημοσιεύματα της εποχής για το ρεμπέτικο. Κυρίως εκ μέρους εκπροσώπων της τρέχουσας αρθρογραφίας και λιγότερο εκ μέρους εμβληματικών φορέων του επίσημου πολιτισμού, η δεσπόζουσα τάση καλλιεργεί ένα κλίμα απαξίας και στιγματισμού του ρεμπέτικου, διασπείροντας στερεοτυποποιημένες αρνητικές εικόνες για το είδος, σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο της μορφής καταγγέλεται ο χυδαίος ανατολισμός που δεν έχει θέση στον κυρίαρχο πολιτισμικό «εθνικό» κορμό, ενώ στο επίπεδο του περιεχομένου καταδικάζεται κυρίως ο «χασικλιδισμός», παρά την υφιστάμενη κοινωνική ανεκτικότητα της εποχής γύρω από το χασίς. Η δεύτερη τάση καταγραφής-αξιολόγησης του φαινομένου από τον Τύπο και τη λόγια κουλτούρα είναι μετριοπαθέστερη, περιγράφει την επιτέλεση και τη δημοτικότητα του είδους, χωρίς να του επισωρεύει αρνητικές αξιολογικές κρίσεις. Η τάση αυτή ήταν μοιραίο να καταληφθεί από το περιέρον κλίμα ηθικού πανικού, μορφοποίησης αρνητικής δημόσιας εικόνας και παθολογικοποίησης του ρεμπέτικου, που καλλιέργησε η κυρίαρχη αντίληψη της εγγραμματοσύνης και του άτυπου κοινωνικού ελέγχου για το είδος.

---

4. Ο Παπαντωνίου θα αξιολογήσει με μνημονεύσιμη ανεκτικότητα τα καφέ αμάν («Καφέ αμάν», *Σκριπ*, 12-2-1905) και το χασίς, («Χασίς», *Αστύ*, 8-6-1906) στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, για να μεταλλαχθεί σε άσπονδο εχθρό του αμανέ στη συνέχεια («Η φοβερά μελωδία», *Εμπρός*, 4-6-1917, «Κοχλάζουσα μονωδία», *Ελεύθερον Βήμα*, 11-9-1927, και «Ο αμανές εν διωγμώ», *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1938).

5. Περιοδικό *Μπουκέτο*, τχ. 253: σ. 152 («Τα τραγούδια του μπαγλαμά -πώς τραγουδούν οι φυλακωμένοι, οι λωποδύται και οι χασισοπόται»). Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Φαλάτς ανήκει όχι μόνο το πρώτο άρθρο αστικής λαογραφίας για το είδος αλλά και η πρώτη, όσο γνωρίζουμε, λογοτεχνική αναπαρασταση επιτέλεσης του ρεμπέτικου, συνοδευόμενη από στιχουργικά παραθέματα (βλ. εφημ. Ακρόπολις, 18-4-1915, και 12, 13-5-1915 (Από την ζωή των Αθηνών – Άλλος κόσμος))

6. Βλ. ενδεικτικά: *Βραδινή*, 25 και 26-7-1930 (Σ. Πετράς, «Τα υπαίθρια καφωδεία στην παραλία των Τζιτζιφιών»), *Βραδινή*, 28-7-1931 («Στου Χαροκόπου τα στενά...-το τραγούδι της Κάστρου»), *Εθνος*, 29-7-1931 (Μαμ, «Κακούργα πεθερά»), *Βραδινή*, 12-8-1931 (Α. Γουν., «Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος κι ανάβει τα μεράκια ο αμανές...-

- με το πρώτο ούτι της πόλης»), και *Βραδυνή*, 4-9-1932 (Σ. Σκίπης «Σαντούρια»). Αν σε αυτή την αρθρογραφία προστεθούν και τα δημοσιεύματα που απαντούν κατά μήκος της εργασίας μας αυτής, σχετικοποιείται. εξαιρετικά -συμπαράσύροντας και τη συνοδό προβληματική- η άποψη (Μ. Αθανασάκης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων»), στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β.: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, 2002: α. 181) ότι το λαϊκό τραγούδι τη δεκαετία του 1930 τελούσε σε συνθήκες οιονεί αποκλεισμού από κάθε γραπτή αναφορά στον Τύπο
7. Περιοδικό *Μουσική ζωή*, έτος Β', τχ. 1: σ. 4-5 («Η μουσική και ο ελληνικός Χάος»),
  8. *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 29-12-1932 («Χασίς»),
  9. *Έθνος*, 25-7-1933 (Χ., «Αμανέδες»).
  10. *Πρωία*, 7-11-1934 («Πρόσφυξ και ο αμανές»). Σημειώτεον ότι ήδη από το 1931 (βλ. *Νέοι Καιροί*, 4-7-1931) ο Κεμάλ φέρεται να δηλώνει πως επείγει «να ανανεωθεί το άσμα και η μουσική των Τούρκων, διότι είναι μονότονος και αντιτίθεται προς το νέον δυναμικό πνεύμα, το οποίον εμπνέει το έθνος».
  11. *Αθηναϊκά Νέα*, 1, 9, 10, 11-11-1934 («Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»).
  12. Την πεποίθηση του ότι ο κυρίως κίνδυνος είναι τα «φρικτά και ακατονόμαστα "ταγκό" και "φοξ" που δυσφημούνε την ελληνική καλαισθησία και που διαφθείρουνε το γούστο και το τονικό αίσθημα του Ελληνικού λαού» θα διατρανώσει κατ' επανάληψη ο Καλομοίρης (βλ. *θάρος*, 29-2-1939, *Έθνος*, 8-1-1947, 17-7-1954 και 2-11-1954), θεωρώντας «χίλιες φορές καλύτερα το ρεμπέτικο με την ακατέργαστη λαϊκή τους χρωματιά [...]» (από το άρθρο του Νοεμβρίου 1954).
  13. Για την όλη συζήτηση και αναπαραγωγή των σχετικών κειμένων, βλ. Γιώργος Παναγιώτου, «Ο αμανές», *ντέφι*, τχ. 4, Ιανουάριος 1983: σ. 34-7.
  14. *Ηχώ της Ελλάδος*, 27-5-1935 (Β. Γερ., «Για να νοιώση ο Λαός τη χαρά της μουσικής»)-
  15. *θάρος*, 31-5-1934 (Φ.Γ., «Ο μπαγλαμάς»).
  16. *Νέοι Καιροί*, 26-11-1934 («Αγοράζετε χασίς!»).
  17. *Νέοι Καιροί*, 2-2-1935 («Στράτος και Μανώλης»).
  18. Ακολουθεί ενδεικτική αρθρογραφία, από την οποία μπορεί κανείς να αντλήσει επαρκή εικόνα για την τοξικοφιλία (ιδίως τη χασισοποσία) στην Ελλάδα από το 1890 έως το 1937 περίπου: *Καιροί*(21-3-1891, 25-10-1891 και 4-11-1891), *Βφημερίς* (5-10-1892), *Παλιγγενεσία* (29-7-1893), *Ασπ* (8-6-1906), *Βραδυνή* (8-1-1929 και 25-8-1931), *Μακεδονία* (28-6 και 1-7-1929), *Νέοι Καιροί* (29-3-1930), *περ. Εξπρές* (14-2 έως 27-3-1932), *Δράσις*(2-12-1912),*Ελεύθερος Άνθρωπος*(27-6-1914),*Πρωία* (18-1 και 18-5-1935, 4-10-1936. 31-10-1936), *Ηχώ της Ελλάδος* (8-7-1935), *Χρονογράφος* (2-1-1936 και 21, 22, 23-9-1936), *Ακρόπολις* (12, 13, 14, 15-1-1936 «αϊ 2-9-1936), *Εστία* (2-10-1936), *Ελεύθερος Άνθρωπος* (15, 16, 17, 18, 19, 21, και 23-4-1937).
  19. *Έθνος*; 9-2-1935 («Ένα ποτήρι, ρετσίνα με "ανιό α λα Παριζιέν"»).
  20. *Βραδυνή*, 18-5-1935 («Λαός που δεν τραγουδάει...»)
  21. *Χρονογράφος*, 28-5-1936 («Τα μεγάφωνα»).
  22. *Νέοι Καιροί*, 22-6-1936 («Η Βαρβάρα»)
  23. Περιοδικό *Μπουκέτο*, τχ.644: σ. 51-52 και τχ. 645: σ. 5, 55, Ιούλιος 1936 («Τα μάγκικα και τα ρεμπέτικα»).
  24. Ως ασύστατος ελέγχεται ο ισχυρισμός του κριτικού και ιστορικού της μουσικής Γιώργου Μονεμβασίτη («Εκείνα τα χρόνια τραγουδούσαμε περισσότερο», *Ο Πολίτης*, τχ. 99, Απρίλιος 2002: σ. 47-50), ότι λογοκρισία στο ρεμπέτικο υπήρχε και πριν από την έλευση του Μεταξά: «Πριν από τη δικτατορία του Μεταξά, τα σκληρά ρεμπέτικα, κυρίως αυτά τα οποία χαρακτηρίζονταν χασικλίδικα, ήσαν απαγορευμένα». Στη συνέχεια, μάλιστα, ο συντάκτης αλλοιώνοντας αυτοβιογραφικό κείμενο του Βαμβακάρη τον φέρνει να εξομολογείται ότι πριν τον Μεταξά έγραφε σχεδόν χωρίς λογοκρισίες (ενώ ο Μάρκος αναφέρει: «Ό, τι ήθελα έγραφα χωρίς λογοκρισίες», *Αυτοβιογραφία, επιμέλεια Α. Βέλλου – Κάλ, Παπαζήσης*, 1978:σ. 288)

